

تحلیل فضای حاکم بر توسعه دانش پژوهش ترکیبی در ایران و چگونگی کاربرد آن در مطالعات تربیتی

فریدون شریفیان*

چکیده

این مقاله با هدف تحلیل وضعیت موجود دانش پژوهش ترکیبی در ایران و کاربرد آن در مطالعات تربیتی، انجام شده است. روش، توصیفی-تحلیلی بوده و دو دسته از آثار بررسی شده-اند. در بخش اول، واکاوی آثار تالیف و ترجمه شده نشان داد که در جنبه مباحث نظری، سهم بالا به مفهوم‌پردازی و تعریف پژوهش ترکیبی و مبانی فلسفی آن اختصاص دارد و به برخی از محورهای توجه اندکی شده است. در جنبه کاربردی که شامل طرح‌ها و مراحل انجام پژوهش ترکیبی است، بالاترین سهم به معرفی طرح‌های چهارگانه کرسول و همکاران اختصاص دارد و با وجود تنوع در طرح‌های ترکیبی، نوعی کرسول‌گرایی به چشم می‌خورد. در بخش بعد، نتیجه بررسی مقاله‌های تربیتی داخل کشور طی یک دوره پنج ساله که با روش ترکیبی انجام شده این است که همسو با دانش منتشرشده در جنبه‌های عملی، در طرح‌های به کار برده شده نیز تسلط با طرح‌های چهارگانه کرسول است. همچنین، طرح اکتشافی کاربرد بسیار وسیع‌تری داشته است. در پایان، دلالت‌های این بررسی مطرح شده است.

واژگان کلیدی: پژوهش ترکیبی، طرح‌های پژوهش، نظریه و عمل در پژوهش ترکیبی، پژوهش‌های تربیتی

مقدمه

پژوهش ترکیبی^۱ که در آثار منتشر شده به زبان فارسی با عنوان‌هایی مانند «پژوهش آمیخته» و «پژوهش تلفیقی» نیز از آن یاد شده، حدود یک دهه پیش در کشور مطرح گردیده است. با وجود این، اگر بر زمان دقیق استفاده از این واژه‌ها تاکید نگردد و به تلاش‌های زمینه‌ساز برای معرفی این نوع پژوهش توجه شود، زمان را باید بیش از یک دهه در نظر گرفت و به آثاری اشاره کرد که در آنها ایده اکتفا نکردن به پژوهش کمی و کیفی و ضرورت استفاده از هر دو رویکرد، مطرح شده است.^۲ پس از گذشت نزدیک به یک دهه از انتشار نخستین آثار مستقل مربوط به پژوهش ترکیبی در کشور، باید به گسترش قلمرو آن اذعان داشت. با وجود این، دغدغه‌ها و مسائلی نیز مطرح است که یکی از اهداف اصلی این نوشتار، روشن‌سازی و تحلیل آنهاست.

ایده اصلی این مقاله، معرفی پژوهش ترکیبی نیست؛ زیرا سال‌ها از معرفی آن گذشته و نویسندگان مختلف در این عرصه دست به نگارش زده‌اند. همچنین برای مطرح کردن مزایا، الگوها و زمینه‌های کاربردی آن کوشش نمی‌شود. اگرچه در جریان بحث از زاویه‌هایی به این موارد نیز توجه می‌شود، ولی رسالت اصلی این نوشتار تشریح و تحلیل وضعیت کنونی پژوهش ترکیبی در حوزه‌های علوم انسانی است که البته در این مقاله، تاکید بر پژوهش‌های تربیتی در کشور است.

پرسش‌های مقاله

در این مقاله، سه پرسش اساسی مطرح و پاسخ داده شده که عبارتند از:

- (۱) وضعیت دانش به وجود آمده (تالیف و ترجمه) در کشور در هر یک از جنبه‌های نظری و کاربردی پژوهش ترکیبی چگونه است؟
- (۲) مقاله‌های تربیتی منتشر شده در کشور طی دوره زمانی مورد بررسی (۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵)، با کدامیک از طرح‌های پژوهش ترکیبی، طراحی و اجرا شده است؟
- (۳) نتایج یا دلالت‌های بررسی وضعیت دانش به وجود آمده و کاربرد عملی پژوهش ترکیبی در عرصه پژوهش‌های تربیتی کشور کدامند؟

روش پژوهش

برای پاسخ به پرسش‌های مقاله، محتوای دو دسته از آثار منتشر شده در کشور پیرامون پژوهش ترکیبی، توصیف و تحلیل شده است. در ارتباط با پرسش اول، با جستجوهای وسیع، مقاله‌ها و کتاب‌های فارسی در زمینه‌های مختلف پژوهش ترکیبی، بررسی و سهم دانش تولید یا ترجمه شده در هر یک از ابعاد یا جنبه‌های نظری و کاربردی پژوهش ترکیبی مشخص گردید. در فرایند جستجو افزون بر اصطلاح پرکاربرد «پژوهش ترکیبی»، از کلیدواژه‌های دیگری مانند پژوهش آمیخته، پژوهش تلفیقی و ترکیب پژوهش کمی و کیفی استفاده شد. برای یافتن مقاله‌های منتشرشده فارسی در زمینه پژوهش ترکیبی از پایگاه‌های اطلاعاتی شامل بانک اطلاعات نشریات کشور، پایگاه مجلات تخصصی نور، مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی، پرتال جامع علوم انسانی، مرجع دانش و جستجوگرهای عمومی استفاده گردید. یافتن کتابهای مرتبط نیز با روش‌های مختلف انجام شد که مهم‌ترین آنها عبارتند از: جستجو در منابع کتابخانه ملی ایران، مراجعه به کتابخانه‌های دانشگاهی و استفاده از پایگاه‌های مختلف معرفی کتاب. نویسنده مقاله تلاش کرده است تا تمام آثار منتشر شده در کشور را تا زمان نگارش این مقاله بیابد و نقش آفرینی هر یک را در گسترش دانش پژوهش ترکیبی مشخص کند. با وجود کوشش زیاد و جستجوهای وسیع، ممکن است آثار اندکی به دلایلی از جمله عدم انتشار رسمی تا زمان نگارش این مقاله یا قرار نگرفتن در دامنه جستجو، شناسایی نشده باشند.

در ارتباط با پرسش دوم که ناظر به چگونگی کاربرد طرح‌های مختلف پژوهش ترکیبی در عرصه پژوهش‌های تربیتی است، ده مجله تربیتی که در کشور منتشر می‌شوند، انتخاب و آن گروه از مقاله‌های این مجله‌ها که طی سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵ در آنها از طرح‌های مختلف پژوهش ترکیبی استفاده شده است، دسته‌بندی گردید. مجله‌های مورد بررسی عبارتند از: (۱) اندازه‌گیری تربیتی؛ (۲) اندیشه‌های نوین تربیتی؛ (۳) رویکردهای نوین آموزشی؛ (۴) علوم تربیتی؛ (۵) مدیریت و برنامه‌ریزی در نظام‌های آموزشی؛ (۶) مطالعات آموزش و یادگیری؛ (۷) نوآوری‌های آموزشی؛ (۸) مطالعات برنامه‌ریزی آموزشی؛ (۹) مطالعات برنامه درسی و (۱۰) پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی.

چند معیار برای انتخاب این مجله‌ها در نظر گرفته شده است. بر این اساس، تمام آنها دارای رتبه علمی-پژوهشی هستند؛ از زمان انتشار نخستین شماره آنها دست‌کم پنج سال می‌گذرد؛ در دانشگاه‌های مختلف کشور منتشر می‌شوند؛ سهم رشته‌های مختلف تعلیم و تربیت در انتخاب آنها رعایت شده و سرانجام بیشتر این مجله‌ها، مقاله‌های برآمده از پژوهش‌های میدانی را منتشر می‌کنند.

پیرامون معیار آخر ذکر این نکته ضروری است که مجله‌های معتبر دیگری در عرصه تعلیم و تربیت کشور منتشر می‌شوند؛ ولی به دلیل اینکه رویکرد آنها، انتشار آثار پژوهشی نظری (با هدف گسترش مرزهای دانش) یا دستاوردهای جدید در عرصه تعلیم و تربیت است و مقاله‌های حاصل از کارهای میدانی کمتر در دستور کار آنها قرار دارد، در این مقاله مورد بررسی قرار نگرفته‌اند. همچنین، از میان مجله‌هایی که به لحاظ موضوع و نوع پژوهش‌های منتشر شده دارای همپوشی هستند، به یک مجله اکتفا شده تا بتوان به جای تاکید بیش از حد بر یک حوزه موضوعی، مجله‌های مربوط به رشته‌ها و حوزه‌های مختلف تعلیم و تربیت را بررسی کرد. در این بخش از پژوهش، به قسمت روش‌شناسی مقاله‌های منتشر شده در مجله‌های مورد بررسی مراجعه و نوع طرح پژوهش ترکیبی به کار رفته مشخص شده است. با بررسی مقاله‌های ده مجله یاد شده طی دوره پنج ساله، در مجموع ۵۲ مقاله یافت شد که با طرح‌های مختلف پژوهش ترکیبی انجام شده بودند. پاسخ پرسش سوم به صورت تحلیلی و بر اساس استخراج دلالت‌های حاصل از پاسخ‌گویی به پرسش‌های اول و دوم مطرح شده است. به عبارت دیگر، پرسش سوم در مقام بحث و جمع‌بندی ارائه گردیده است.

پاسخگویی به پرسش‌ها

پرسش اول: وضعیت دانش به وجود آمده (تالیف و ترجمه) در کشور در هر یک از جنبه‌های نظری و کاربردی پژوهش ترکیبی چگونه است؟

بررسی کتاب‌ها و مقاله‌های تالیف و ترجمه شده در زمینه پژوهش ترکیبی، گواه این نکته است که محتوای این آثار معطوف به دو بخش است که عبارتند از: الف) جنبه‌های نظری پژوهش ترکیبی و ب) جنبه‌های کاربردی و عملی آن (جدول ۱). در ادامه، وضعیت دانش تولید یا ترجمه شده در کشور در جنبه نظری و عملی بررسی شده است.

الف) وضعیت دانش تولید یا ترجمه شده در کشور در جنبه‌های نظری پژوهش ترکیبی چگونه است؟ همان‌گونه که در مقدمه بیان شد در سال‌های اخیر حجم قابل توجهی از پیشینه مکتوب درباره پژوهش ترکیبی در کشور نگارش شده که بسیاری از آنها بسیار جدید است و قدیمی‌ترین این آثار حاصل حدود یک دهه گذشته است. در تعداد قابل توجهی از این منابع و آثار به جنبه‌های نظری

پژوهش ترکیبی توجه شده است.^۱ این جنبه‌ها شامل مفهوم‌پردازی و تعریف، اهداف و منطق پژوهش، مبانی فلسفی، تاریخچه پدیدآیی و تحول و همچنین ملاحظه‌های اساسی در پژوهش ترکیبی است.

بررسی میزان توجه آثار تالیف و ترجمه شده فارسی به این جنبه‌ها نشان دهنده این نکته است که از میان جنبه‌های مذکور، بیش از نیمی از آثار به بحث تعریف و مفهوم‌پردازی و همچنین مبانی فلسفی پژوهش ترکیبی توجه داشته‌اند. در کنار این دو جنبه، سه بعد دیگر یعنی اهداف و منطق انجام پژوهش، ملاحظه‌های اساسی و تاریخچه پدیدآیی و تحول، بسیار کمتر از دو جنبه قبل مورد توجه قرار گرفته است.

توجه به مباحث مفهوم‌شناسی و تعریف پژوهش ترکیبی و به ویژه پرداختن به مبانی فلسفی این نوع پژوهش در بیش از نیمی از آثار تالیف و ترجمه شده فارسی را باید نشان فراتر دیدن این نوع پژوهش از منظر «روشی» و «عملی» و اتخاذ یک نگاه «روش‌شناسانه» و «پارادایمی» به آن دانست. این چهار منظر نگرستن به پژوهش ترکیبی را کرسول و تشکری (۲۰۰۷)، به نقل از شریفیان، (۱۳۸۷ الف) مطرح و ابراز امیدواری کردند که اهمیت تمام این دیدگاه‌ها و گفتمان‌ها در پژوهش ترکیبی مورد توجه واقع شود. توجه به بحث‌های روش‌شناسی پژوهش ترکیبی از این جهت نکته‌ای مثبت و در خور توجه است که به ویژه در دوره‌های دکتری رشته‌های علوم انسانی از جمله

۱. از میان آثار مورد بررسی، این منابع به یک یا تعدادی از جنبه‌های نظری پژوهش ترکیبی پرداخته‌اند: بازرگان (۱۳۸۸)، شعبانی‌ورکی (۱۳۸۶)، نقد پژوهش ترکیبی و ارائه رویکرد بدیل، حسنی (۱۳۸۹)، لطف‌آبادی، نوروزی و حسینی (۱۳۸۶)، تشدید (۱۳۸۹)، بازرگان (۸۸-۱۳۸۷)، حریری (۱۳۸۸)، شعبانی‌ورکی و کاظمی (۱۳۸۹)، یآوری‌باقی و پوراسدی (۱۳۹۰)، شعبانی‌ورکی و همکاران (۱۳۹۰)، محمدپور (۱۳۸۹)، کرسول (ترجمه کیامنش و سرایی، ۱۳۹۲)، کرسول (ترجمه زارعی و نیازی، ۱۳۸۹)، تدلی و تشکری (ترجمه آذر و جهانیان، ۱۳۹۵)، کرسول (ترجمه کیامنش و دانای طوسی، ۱۳۹۳)، کرسول (ترجمه و تلخیص سعدی‌پور، ۱۳۹۱)، کرسول (ترجمه دانایی‌فرد و صالحی، ۱۳۹۱)، ایمان (۱۳۹۴)، بازرگان (۱۳۸۷ الف و ب)، لطف‌آبادی (۱۳۹۳)، دلاور و کوشکی (۱۳۹۴)، گال، بورگ و گال (ترجمه نصر و همکاران، ۱۳۸۲)، ایمان (۱۳۹۰)، باقری، سجادی و توسلی (۱۳۸۹)، شکاری و حسین‌پور (۱۳۹۰)، رحیمی، سیادت و آقابابایی (۱۳۹۱)، سجادی و همکاران (۱۳۹۲)، لطف‌آبادی (۱۳۸۵)، محمدپور، صادقی و رضایی (۱۳۸۹)، شریفیان (۱۳۸۷ الف و ب)، نصر و شریفیان (۱۳۸۶)، نجفی‌اصل (۱۳۹۳)، دانایی‌فرد (۱۳۸۶)، عربی‌سامانی (۱۳۸۶)، زاهدی‌بلال، معینی‌کیا و احمدی (۱۳۹۴)، شریفیان (۱۳۹۳ ب)، کیامنش (۱۳۸۴)، خوشگویان‌فرد (۱۳۸۹)، شعبانی‌ورکی (۱۳۸۵)، برایمن (ترجمه آقاییگ‌پوری، ۱۳۸۹)، جانسون و کریستنسن (ترجمه خسروی بابادی و همکاران، ۱۳۹۱)، محمدپور (۱۳۹۰)، نوری (۱۳۸۹)، باقری و خسروی (۱۳۸۶)، صدوقی (۱۳۸۶)، علم‌الهدی (۱۳۸۶)، پاک‌سرشت (۱۳۸۴)، بلیکی (ترجمه چاوشیان، ۱۳۸۷)، کرسول (ترجمه پوراشرف و همکاران، ۱۳۹۱)، حکیم‌زاده و عبدالملکی (۱۳۹۰)، کرسول (ترجمه اکبری و اکبری، ۱۳۹۵)، شارون و هالکومب (ترجمه چراغی و همکاران، ۱۳۹۱)، رضوی و همکاران (۱۳۹۲)، باکویی و همکاران (۱۳۹۴)، هسه‌بابیر (ترجمه قربانی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۵)، تشکری و تدلی (ترجمه اکبری و همکاران، ۱۳۹۴)، منصوریان (۱۳۹۳)، عاملی (۱۳۹۲)، دانایی‌فرد و مظفری (۱۳۸۷)، مبینی‌دهکردی (۱۳۹۰).

تعلیم و تربیت باید از نگاه ابزاری به پژوهش فراتر رفت و ضمن پذیرش اهمیت درک جنبه‌های کاربردی، مباحث روش‌شناسانه و فلسفی پژوهش را نیز مد نظر قرارداد. البته باید این نکته را ذکر کرد که برخی از آثاری که به بحث مبانی فلسفی پژوهش ترکیبی پرداخته‌اند، آن را نقد و گزینه‌های بدیل برای این نوع پژوهش مطرح کرده‌اند.

در مقابل، کم‌توجهی به ملاحظه‌های اساسی، تاریخچه پدیدآیی و تحول پژوهش ترکیبی و اهداف و منطق آن، قابل تامل است. از میان این سه جنبه شاید سهم ناچیز معرفی اهداف و منطق پژوهش ترکیبی در آثار فارسی، باب این موضوع را باز کند که پژوهشگرانی که دست به انجام پژوهش‌های ترکیبی می‌زنند در منابع موجود کمتر می‌توانند با دلایل و چرایی انجام این نوع پژوهش آشنا شوند. در واقع، توجه به اهداف و منطق پژوهش ترکیبی، توجهی برای چرایی انجام این نوع پژوهش است. با وجود این، در منابع انگلیسی نیز در مورد اهداف و منطق پژوهش ترکیبی توافق کاملی وجود ندارد و هم از جهت نسبت این دو واژه و هم درباره تعداد اهداف ذکر شده، تفاوت وجود دارد (شریفیان، ۱۳۸۷ ب).

یکی از مهم‌ترین منابعی که بحث اهداف و منطق پژوهش ترکیبی در آن مطرح شده است مقاله گرین، کاراسلی و گراهام^۱ (۱۹۸۹) است که در آن پنج هدف و به تبع آن پنج منطق برای هر هدف در راستای چرایی انجام پژوهش ترکیبی ذکر شده است. در منابع دیگر نیز از منظرهای مشابه یا متفاوت به این موضوع پرداخته شده است (برایمن^۲، ۲۰۰۶؛ کالینز، آنیاگ بازی و ساتون^۳، ۲۰۰۶؛ پتر و گالیوان^۴، ۲۰۰۴). پنج هدف مورد نظر که پنج منطق آنها را پشتیبانی می‌کند عبارتند از: بررسی چندجانبه، تکمیل کردن، ایجاد یا تدوین، آغاز مجدد و بسط دادن (شریفیان، ۱۳۸۷ ب، ص ۹۷). در مجموع در آثار تالیف و ترجمه شده از میان جنبه‌های نظری، بیشترین سهم به مفهوم‌پردازی و تعریف پژوهش ترکیبی و کمترین سهم به اهداف و منطق این نوع پژوهش اختصاص دارند.

-
1. Greene, Caracelli, & Graham
 2. Bryman
 3. Collins, Onwuegbuzie, & Sutton
 4. Petter, & Gallivan

جدول ۱: سهم زیرمجموعه‌های مختلف جنبه‌های نظری و کاربردی پژوهش ترکیبی از دانش

تولید و ترجمه شده در کشور*

جنبه‌های پژوهش ترکیبی	زیر مجموعه‌های هر جنبه	تعداد آثار فارسی مرتبط از مجموع ۷۸ اثر	درصد آثار مرتبط
جنبه نظری	مفهوم‌پردازی و تعریف	۴۲	۵۴
	اهداف و منطقی پژوهش	۸	۱۰
	مبانی فلسفی	۴۰	۵۱
	تاریخچه پدیدآیی و تحول	۱۷	۲۲
	ملاحظه‌های اساسی در این نوع پژوهش (اخلاقی، روشی و...)	۱۰	۱۳
جنبه کاربردی یا عملی	جان کرسول (در مواردی با همکاران)	اکتشافی	۲۸
		تبیینی	۲۸
		بررسی چندجانبه	۳۲
		گنجانده شده	۲۰
		تبدیلی متوالی	۱۰
		تبدیلی همزمان	۱۰
		مداخله‌ای	۱
		عدالت اجتماعی	۱
		ارزشیابی چند مرحله‌ای	۱
	طرح‌های پژوهش ترکیبی	دیگر صاحب‌نظران	۱/۲۵
	تبدیلی و تشکری/تشکری و	۷	۹

* سهم زیرمجموعه‌های مختلف جنبه‌های نظری و کاربردی پژوهش ترکیبی در آثار تولید و ترجمه شده به زبان فارسی، از تقسیم تعداد آثاری که به هر زیر مجموعه یا مولفه پرداخته‌اند بر تعداد کل آثار (۷۸ مورد) و تعیین درصد آنها به دست آمده است. لازم به ذکر است که در مجموع ۸۰ منبع تالیف و ترجمه شده فارسی (کتاب و مقاله) تا زمان نگارش و ارسال این مقاله شناسایی شده است که دو مورد از آنها به معرفی، نقد و تحلیل کتاب‌های پژوهش ترکیبی اختصاص داشته است (اگرچه عنوان بعضی از این منابع، پژوهش ترکیبی یا نام‌های مشابه نیست، ولی در آنها بحث‌هایی درباره پژوهش ترکیبی مطرح شده است). همچنین از بعضی کتاب‌های جان کرسول چند ترجمه ارائه شده که به دلایلی از جمله اینکه برخی ترجمه و تلخیص شده‌اند و تفاوت‌هایی هرچند اندک دارند تمام آنها در نظر گرفته شده است.

		تدلی		
۸	۶	جانسون و آنیگ بازی		
۵	۴	لیچ و آنیگ بازی		
۵	۴	مورس		
۱/۲۵	۱	گرین و کاراسلی		
۱/۲۵	۱	ناستازی و همکاران		
۱/۲۵	۱	تشکری و نیومن		
۱/۲۵	۱	هسه بایپر		
۱/۲۵	۱	جانسون و کریستسن		
۴۱	۳۲	مواردی مانند تعیین سوال‌ها، بررسی پیشینه، نمونه‌گیری، جمع‌آوری داده‌ها، تحلیل داده‌ها، نتیجه‌گیری، تدوین گزارش، ارزشیابی و اعتباریابی	مراحل انجام پژوهش	

ب) وضعیت دانش تولید یا ترجمه شده در کشور در جنبه‌های کاربردی یا عملی پژوهش ترکیبی چگونه است؟

بخش‌هایی از آثاری که در زمینه پژوهش ترکیبی در کشور تالیف یا ترجمه شده است به مباحث کاربردی یا عملی پژوهش ترکیبی اختصاص دارد^۱. در این مقاله، جنبه‌های کاربردی پژوهش

۱. از میان آثار مورد بررسی، این منابع به یک یا تعدادی از جنبه‌های کاربردی یا عملی پژوهش ترکیبی پرداخته‌اند: ایمان و آقاپور (۱۳۸۶)، حسنی (۱۳۸۹)، مدنی بروجنی و نصر (۱۳۸۸)، تخشید (۱۳۸۹)، حریری (۱۳۹۱)، بازرگان (۸۸-۱۳۸۷)، لیچ و آنیگ بازی (ترجمه مظفری، ۱۳۸۷)، یاورى بافقی و پوراسدی (۱۳۹۰)، محمدپور (۱۳۸۹)، کرسول (ترجمه کیامنش و سرایی، ۱۳۹۲)، کرسول (ترجمه زارعی و نیازی، ۱۳۸۹)، خلیلی شورینی (۱۳۹۱)، تدلی و تشکری (ترجمه آذر و جهانیان، ۱۳۹۵)، کرسول (ترجمه کیامنش و دانای طوسی، ۱۳۹۳)، کرسول (ترجمه و تلخیص سعدی‌پور، ۱۳۹۱)، کرسول (ترجمه دانایی‌فرد و صالحی، ۱۳۹۱)، ایمان (۱۳۹۴)، بازرگان (۱۳۸۷ الف و ب)، لطف‌آبادی (۱۳۹۳)، دلاور و کوشکی (۱۳۹۴)، ایمان (۱۳۹۰)، رحیمی، سیادت و آقابابایی (۱۳۹۱)، سجادی و همکاران (۱۳۹۲)، کلباسی و نصر (۱۳۹۰)، مبینی‌دهکردی (۱۳۹۰)، محمدپور، صادقی و رضایی (۱۳۸۹)، شریفیان (۱۳۸۷ ب)، نصر و شریفیان (۱۳۸۶)، دانایی‌فرد (۱۳۸۶)، شریفیان (۱۳۹۳ الف)، خوشگویان‌فرد (۱۳۸۹)، شعبانی‌ورکی (۱۳۸۵)، جانسون و کریستسن (ترجمه خسروی بابادی و همکاران، ۱۳۹۱)، محمدپور (۱۳۹۰)، حکیم‌زاده و عبدالملکی (۱۳۹۰)، کرسول (ترجمه پوراشرف و همکاران، ۱۳۹۱)، رهباردار (۱۳۹۳)، کرسول (ترجمه اکبری و اکبری، ۱۳۹۵)، علی‌احمدی (۱۳۸۶)، شارون و هالکومب (ترجمه چراغی و همکاران، ۱۳۹۱)، رضوی و همکاران (۱۳۹۲)، رضایی و همکاران (۱۳۹۳)، صفری‌شالی

ترکیبی به دو بخش کلی طرح‌های پژوهش ترکیبی و مراحل یا گام‌های این نوع پژوهش تقسیم شده است. منظور از گام‌ها نیز مواردی مانند تدوین اهداف و سوال‌های پژوهش، بررسی پیشینه، نمونه‌گیری، جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها و ارزشیابی گزارش پژوهش‌های ترکیبی است. بررسی بخش‌هایی از آثار موجود که به جنبه‌های کاربردی پژوهش ترکیبی اختصاص یافته، نشان‌دهنده نکات مختلفی است.

ابتدا باید به این واقعیت اشاره کرد که در اغلب آثاری که در کشور در زمینه پژوهش ترکیبی تالیف یا ترجمه شده، غلبه با طرح‌های پژوهش ترکیبی معرفی شده توسط کرسول است که در مواردی آنها را با همکاری دیگران ارائه کرده است. به بیان دیگر، نوعی «کرسول‌گرایی» یا گرایش شدید به معرفی طرح‌های پژوهش ترکیبی معرفی شده توسط این نویسنده در آثار فارسی وجود داشته است. البته دلایل مختلفی را می‌توان برای این مسئله بیان کرد. از یک سو کرسول در زمره معروف‌ترین پیشکسوتان پژوهش ترکیبی در دنیاست. به همین دلیل از سال‌های نخست مطرح شدن موضوع پژوهش ترکیبی (به عنوان نمونه کرسول، گودچایلد و ترنر^۱، ۱۹۹۶)، آثار وی در قالب مقاله‌های متعدد و چند کتاب مشهور به دنیای پژوهش معرفی شد و در کشور ما نیز بر ترجمه و معرفی طرح‌های این صاحب‌نظر که خلق‌کننده طرح‌های ترکیبی اولیه و البته تکامل‌دهنده این طرح‌هاست تاکید گردید. از سوی دیگر، مترجمان، چند ترجمه از یک اثر واحد کرسول به مخاطبان حوزه پژوهش ترکیبی عرضه کرده‌اند که این عامل زمینه‌ساز فراگیر شدن بیشتر طرح‌های پژوهش ترکیبی ارائه شده توسط این صاحب‌نظر شده است.

با وجود این، نباید از کوشش‌های چند سال اخیر مترجمان و نویسندگان کشور در معرفی طرح‌های پژوهش ترکیبی دیگر صاحب‌نظران برجسته غفلت کرد، هر چند نمی‌توان این واقعیت را نادیده گرفت که سهم آثاری که در آنها طرح‌های پژوهش ترکیبی دیگر صاحب‌نظران معرفی شده است در مقابل آثاری که به معرفی نوع‌شناسی کرسول و همکاران وی پرداخته‌اند، همچنان کمتر است.

آنچه به وضوح دیده می‌شود تسلط نوع‌شناسی چهارگانه کرسول و پلانوکلاک^۲ (۲۰۰۷) در آثار ترجمه و تالیف شده فارسی است که در کشور به صورت کتاب و مقاله منتشر شده است.

(۱۳۹۴)، باکویی و همکاران (۱۳۹۴)، هسه‌بایر (ترجمه قربانی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۵)، مهدیان و همکاران (۱۳۹۳)، عرب‌صالحی و همکاران (۱۳۹۴)، تشرکی و تدلی (ترجمه اکبری و همکاران، ۱۳۹۴)، عابدی و همکاران (۱۳۹۱)، منصوریان (۱۳۹۳)، امیری و همکاران (۱۳۹۳).

1. Creswell, Goodchid, & Turner
2. Clark

اگرچه سهم طرح‌های بررسی چندجانبه، اکتشافی، تبیینی و گنجانده شده^۱ از کل آثار موجود به ترتیب، ۴۱، ۳۶ (اکتشافی و تبیینی) و ۲۶ درصد و کمتر از ۵۰ درصد است، ولی این سهم را باید در مقابل سهم اندک طرح‌های پژوهش ترکیبی دیگر صاحب‌نظران ارزیابی کرد. نتیجه این ارزیابی، گویای سهم بالا و سیطره نوع‌شناسی کرسول (و همکاران) در آثار مربوط به پژوهش ترکیبی است. در سوال دوم پژوهش مشخص می‌شود که تسلط طرح‌های پژوهش ترکیبی کرسول که در فضای آثار منتشر شده مشاهده می‌شود به شدت و به وضوح با طرح‌های ترکیبی به کار برده شده در پژوهش‌های تربیتی انجام شده در کشور طی دوره مورد بررسی رابطه دارد. با ملاحظه جدول ۱ می‌توان دریافت که طرح‌های کرسول بالاترین سهم را در آثار نگارش شده دارند (به استثنای سه طرح مداخله‌ای، عدالت اجتماعی و ارزشیابی چند مرحله‌ای) و پس از آن به ترتیب طرح‌های دیگر صاحب‌نظران از جمله تدلی^۲ و تشکری، جانسون^۳ و آنیگ‌بازی، لیچ^۴ و آنیگ‌بازی، مورس^۵ و افراد دیگر قرار دارد.

در رابطه با دومین زمینه کاربردی یا عملی پژوهش ترکیبی که ناظر به مراحل انجام پژوهش است، باید اذعان داشت که در ۴۱ درصد از آثار موجود به این موضوع توجه شده است. این سهم اگرچه معرف توجه بخشی از آثار موجود به مراحل انجام پژوهش ترکیبی است، ولی از یک سو تمام گام‌های انجام این پژوهش در آثار موجود مورد توجه قرار نگرفته و از سوی دیگر، سهم صفحه‌های اختصاص داده شده به بحث مراحل انجام پژوهش ترکیبی در یک کتاب یا مقاله معمولاً در مقایسه با مجموع صفحه‌های اختصاص داده شده به بحث‌های دیگر اندک است.

پرسش دوم: مقاله‌های تربیتی منتشر شده در کشور طی دوره زمانی مورد بررسی (۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵)، با کدام یک از طرح‌های پژوهش ترکیبی، طراحی و اجرا شده است؟

در پرسش دوم، به این موضوع پرداخته شده است که در پژوهش‌های تربیتی دوره زمانی ۱۳۹۰-۱۳۹۵ که با روش ترکیبی در ده مجله تربیتی کشور منتشر شده‌اند، از کدام یک از طرح‌های پژوهش ترکیبی استفاده گردیده است. بررسی مقاله‌های منتشر شده در این مجله‌ها نشان داد که

۱. برای این چهار طرح پژوهش ترکیبی، مترجمان معادل‌های مختلفی را استفاده کرده‌اند. در آثار موجود برای طرح بررسی چندجانبه، معادل‌های دیگری مانند سه‌سوسازی، آمیخته، زاویه‌بندی و مثلث‌سازی، برای طرح تبیینی دو معادل تشریحی و توضیحی و برای طرح گنجانده شده معادل‌هایی مانند لانه کرده و آشیانه‌ای به کار رفته است.

2. Teddlie
3. Johnson
4. Leech
5. Morse

طی پنج سال گذشته در مجموع ۵۲ مقاله با روش ترکیبی انجام و منتشر شده است. یک نکته قابل ذکر، سهم اندک پژوهش‌های تربیتی انجام شده با روش ترکیبی در مقابل پژوهش‌هایی است که با روش کیفی و به ویژه کمی انجام شده است. به بیان دیگر، گسترش کاربرد پژوهش ترکیبی در عرصه پژوهش‌های تربیتی با رشد دانش نظری مربوط به این نوع پژوهش در کشور همسو نبوده و همچنان غلبه با روش‌های کمی پژوهش است.

نکته دیگر که جای تحلیل و تفسیر دارد، اینکه در زمینه کاربرد طرح‌های پژوهش ترکیبی در عرصه پژوهش‌های تربیتی نیز غلبه و تسلط بی چون و چرا با طرح‌های چهارگانه پژوهش ترکیبی است که کرسول و پلانوکلاک (۲۰۰۷) مطرح کرده‌اند. غلبه این طرح‌ها در پژوهش‌های تربیتی همسو با توجه بالایی است که در آثار منتشر شده در کشور به این طرح‌ها شده است. در پژوهش‌های بررسی شده، طرح اکتشافی توسط پژوهشگران تربیتی کشور با اختلاف بسیار زیاد نسبت به سه طرح ترکیبی دیگر استفاده شده است. پس از آن، طرح بررسی چندجانبه است و طرح‌های تبیینی و گنجانده شده سهم ناچیزی در پژوهش‌های تربیتی انجام شده داشته‌اند (جدول ۲).

جدول ۲: طرح‌های مختلف پژوهش ترکیبی مورد استفاده در پژوهش‌های تربیتی

کشور طی دوره مورد بررسی

طرح انتخاب شده	تعداد پژوهش‌های انجام شده با هر یک از طرح‌ها	درصد از کل
اکتشافی	۳۵	۶۷/۳
تبیینی	۴	۷/۷
بررسی چندجانبه	۱۱	۲۱/۱۵
گنجانده شده	۲	۳/۸۵
جمع	۵۲	۱۰۰

از این یافته‌ها می‌توان به این نتیجه دست یافت که افزون بر اینکه نوع‌شناسی کرسول در پژوهش‌های تربیتی تسلط داشته است، در بین طرح‌های چهارگانه مطرح شده وی نیز غلبه کامل و تسلط همه جانبه با طرح اکتشافی است و حدود دو سوم پژوهش‌هایی که با پژوهش ترکیبی انجام شده‌اند از این طرح استفاده کرده‌اند. یکی از دلایل اصلی برای استفاده از این طرح، کاربرد آن در

شناسایی متغیرهای ناشناخته یا انجام پژوهش کیفی برای ساخت ابزار کمی است. بسیاری از پژوهشگران تربیتی که از طرح اکتشافی استفاده می‌کنند معتقدند که برای پژوهش مورد نظرشان ابزار کمی ساخته شده‌ای وجود ندارد. با این وصف، مصاحبه‌هایی انجام می‌دهند تا بتوانند برای ساخت ابزار کمی پژوهش، گویه‌هایی به دست آورند. در سال‌های اخیر، این نوع استفاده از طرح اکتشافی در عرصه پژوهش‌های تربیتی کشور گسترش یافته است.

پرسش سوم: نتایج یا دلالت‌های بررسی وضعیت دانش به وجود آمده و کاربرد عملی پژوهش ترکیبی در عرصه پژوهش‌های تربیتی کشور کدامند؟ (بحث و جمع‌بندی)

پس از پاسخ به دو پرسش نخست که ناظر به وضعیت دانش پژوهش ترکیبی و چگونگی کاربرد طرح‌های ترکیبی در مطالعات تربیتی انجام شده در کشور بود، باید دلالت‌ها و پیام‌های مربوط به یافته‌های این دو پرسش را تحلیل و فهرست‌وار ارائه کرد.

۱. توجه به ماهیت و رسالت حوزه‌های علوم انسانی از جمله رشته‌های تعلیم و تربیت و دوری از مطلق‌انگاری در انتخاب پژوهش ترکیبی، کمی و کیفی: همان‌گونه که پیش از این گفته شد، در سال‌های اخیر با کوشش‌های ارزشمند نویسندگان و مترجمان رشته‌های مختلف، آثار متعددی در زمینه پژوهش ترکیبی پدید آمده است. با وجود این، نباید تحت تاثیر گستره این آثار و توجه بسیاری که به این نوع پژوهش وجود دارد، آن را یگانه روش مطلوب پژوهش دانست. این نکته درباره روش‌های کمی و کیفی پژوهش نیز صدق می‌کند. در واقع نباید رسالت تولید یا ترجمه دانش جدید در رشته‌های مختلف علوم انسانی و تعلیم و تربیت که برخی از آنها رشته‌هایی به نسبت جوان هستند، تحت تاثیر غلبه روش‌های ترکیبی، کیفی و به ویژه کمی پژوهش قرار گیرند؛ غلبه‌ای که ناشی از عوامل مختلف است و پژوهشگران حوزه‌های علوم انسانی و تعلیم و تربیت را به سوی طراحی و اجرای پژوهش‌هایی سوق می‌دهد که با بهره‌گیری از این روش‌های سه‌گانه انجام می‌شود. به بیان دیگر، در بعضی رشته‌های تعلیم و تربیت، انجام پژوهش‌های کمی، کیفی و ترکیبی اولویت مطلق نیست؛ بلکه باید با پذیرش دشواری، تفکرمحور و زمان‌بر بودن انجام پژوهش‌های تحلیلی و نقادانه که معطوف به خلق دانش جدید یا نقد و تحلیل این دانش است، این‌گونه پژوهش‌ها را بیش از پیش مورد توجه قرار داد.

۲. اتخاذ رویکرد استدلالی در انتخاب طرح‌های مختلف پژوهش ترکیبی: طرح‌های متعدد پژوهش ترکیبی که توسط صاحب‌نظران برجسته ارائه شده است، فلسفه وجودی و کاربردهای خاصی دارند که باید در انتخاب آنها به این کاربردها یا به بیان دیگر به تناسب مسئله پژوهش با طرح

انتخاب شده توجه داشت. آنچه بعضی مواقع در عرصه واقعیت اتفاق می افتد، انتخاب طرح‌های ترکیبی بدون توجه به اهداف و منطق حاکم بر این طرح‌هاست. نتیجه این نوع انتخاب در بسیاری موارد، عدم تناسب طرح انتخاب شده با اهداف و مسئله پژوهش است.

۳. پابندی به اصل تحول و کثرت‌گرایی در انتخاب طرح‌های ترکیبی: یکی از نکاتی که در بخش‌های قبلی مقاله مطرح شد، ناظر به این واقعیت است که در هر دو جنبه دانش نظری مربوط به طرح‌های پژوهش ترکیبی و همچنین کاربرد این طرح‌ها در پژوهش‌های تربیتی انجام شده در کشور، غلبه با طرح‌های چهارگانه کرسول و پلانوکلاک است و در بین این طرح‌ها نیز طرح اکتشافی به وضوح و با اختلاف بسیار، فراگیرتر از سه طرح دیگر است. تردیدی در مفید بودن طرح‌های ارائه شده توسط کرسول و همکاران او وجود ندارد و در بسیاری از پژوهش‌های حوزه‌های مختلف علوم انسانی و تعلیم و تربیت نیز پژوهشگران از این طرح‌ها استفاده می‌کنند. با وجود این، پژوهش‌های ترکیبی نباید به این طرح‌ها محدود شود و به عبارت دیگر، نوعی ایستایی و مطلق‌نگری در طرح‌های پژوهش ترکیبی به وجود آید.

ضرورت توجه به اصل تحول و پیچیده شدن طرح‌های پژوهش ترکیبی از زبان کرسول می‌تواند روشن‌گر باشد. کرسول (۲۰۰۹)، به نقل از شریفیان، (۱۳۹۳ الف) دو سال پس از انتشار کتاب مشترک خود و پلانوکلاک این گونه بیان کرد که پیشرفت‌های بسیاری در زمینه طرح‌های پژوهش ترکیبی به وجود آمده است. وی می‌گوید من دریافتم که طرح‌های مورد استفاده در عمل، بسیار دقیق و ظریف‌تر از آن است که من در ابتدا تصور می‌کردم. زمانی که من و همکارم پلانوکلاک، مقدمه‌ای را درباره پژوهش ترکیبی برای پژوهشگران تازه‌کار این عرصه نوشتیم، چهار طرح بررسی چندجانبه، تبیینی، اکتشافی و گنجانده شده را مورد بحث قرار دادیم. کرسول این گونه ادامه می‌دهد که ما اکنون آگاهییم که این طرح‌ها برای انعکاس و نشان دادن عمل و فعالیت‌های واقعی به اندازه کافی پیچیده نیستند، هرچند بر این باوریم که طرح‌های چهارگانه برای پژوهشگرانی که نخستین مطالعه‌های ترکیبی خود را آغاز می‌کنند، مناسب و قابل کاربرد است. وی در ادامه نوع‌شناسی‌های پیچیده‌ای را به پژوهشگران علاقمند به پژوهش ترکیبی معرفی می‌کند که از آن جمله طرح‌های ترکیبی است که توسط ناستازی^۱ و همکاران (۲۰۰۷) ارائه شده است. تحول و پیچیده شدن طرح‌های ترکیبی، فرایندی مداوم است و صاحب‌نظران برجسته آثار مختلفی را ارائه می‌کنند که در آنها طرح‌های متنوع پژوهش ترکیبی معرفی شده است. روند پیچیده و پیشرفته شدن طرح‌ها در اثر دیگری از کرسول (۱۳۹۵) قابل مشاهده است.

ایده روشن و اصلی پژوهش ترکیبی، کثرت‌گرایی و اکتفا نکردن به یکی از دو رویکرد کمی و کیفی پژوهش است. از این رو باید به ایده کثرت‌گرایی هم در عرصه معرفی طرح‌های پژوهش ترکیبی از نگاه صاحب‌نظران مختلف احترام گذاشت و هم در جنبه کاربرد این طرح‌ها در پژوهش‌های تربیتی به آن توجه کرد.

۴. محدود نکردن معنا و قلمرو پژوهش ترکیبی به مقوله انتخاب طرح: یک نکته درباره اغلب پژوهش‌های تربیتی ترکیبی، محدود شدن معنا و گستره این نوع پژوهش به انتخاب طرح پژوهش و در حاشیه قرار گرفتن مولفه‌های دیگری است که در عمق و پیشرفتگی طرح و کل مطالعه، بسیار موثر است. مراحل مختلفی را باید برای انجام یک پژوهش ترکیبی طی کرد که برخی از مهم‌ترین آنها عبارتند از: تدوین مسئله، تعیین اهداف و سوال‌ها، نمونه‌گیری، جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها، تدوین گزارش پژوهش و ارزیابی آثار پژوهشی که با شیوه ترکیبی انجام شده است. به نظر می‌رسد از میان این گام‌ها در پژوهش‌های ترکیبی حوزه‌های علوم انسانی از جمله تعلیم و تربیت که در این مقاله بررسی شد، سه گام باید به صورت مشخص و عمیق‌تر مورد توجه قرار گیرد و در طراحی پژوهش وزن لازم را پیدا کند. این گام‌ها عبارتند از: نمونه‌گیری و شیوه‌های مختلف آن در پژوهش ترکیبی، چگونگی تدوین گزارش نهایی پژوهش‌های ترکیبی در قالب مقاله یا پایان‌نامه و سرانجام معیارها و شیوه‌های ارزیابی و کیفیت‌سنجی پژوهش‌هایی که با این روش انجام شده است.

در این راستا، افزون بر بعضی منابع فارسی، مقاله‌های انگلیسی مختلفی منتشر شده است که در آنها به‌طور خاص، شیوه‌های نمونه‌گیری در پژوهش‌های ترکیبی مطرح شده و راهبردهای پیچیده‌ای برای انتخاب نمونه معرفی شده است. استفاده از این راهبردهای نمونه‌گیری، متناسب با مسئله پژوهش می‌تواند به غنا و ترکیبی بودن واقعی پژوهش‌های علوم انسانی و تربیتی بیفزاید و برخی مولفه‌های اصلی پژوهش ترکیبی از حاشیه خارج شود (کالینز، آنیاگ‌بازی و جانو،^۱ ۲۰۰۷ و ۲۰۰۶؛ کمپر، استرینگفیلد و تدلی،^۲ ۲۰۰۳؛ آنیاگ‌بازی و کالینز، ۲۰۰۷؛ تدلی و یو،^۳ ۲۰۰۷). همچنین درباره شیوه‌ها و معیارهای ارزیابی و کیفیت‌سنجی پژوهش‌های ترکیبی آثار مختلفی وجود دارد که می‌تواند راهنمای پژوهشگران در بررسی کیفیت و ارزیابی این گونه آثار باشد (برایمن، بکر و سمپیک،^۴ ۲۰۰۸؛ دلینگر و لیچ،^۵ ۲۰۰۷؛ گیدینگز و گرانت،^۶ ۲۰۰۹؛ لیچ و همکاران، ۲۰۱۰؛

-
1. Collins, Onwuegbuzie, & Jiao
 2. Kemper, Stringfield, & Teddlie
 3. Teddlie, Yu
 4. Bryman, Becker, & Sempik
 5. Dellinger, & Leech
 6. Giddings, Grant

آنیگ‌بازی، جانسون و کالینز، ۲۰۱۱؛ آنیگ‌بازی و جانسون، ۲۰۰۶؛ پلوی^۱ و همکاران، ۲۰۰۹). نکته قابل ذکر اینکه هر چند بعضی معیارهای مشترک برای ارزیابی پژوهش‌های کمی، کیفی و ترکیبی وجود دارد، ولی نمی‌توان پژوهش‌هایی را که به صورت ترکیبی انجام شده است فقط با معیارهای مشترک و عام ارزیابی کرد و باید از معیارها و چارچوب‌های مطرح برای ارزیابی این نوع پژوهش‌ها استفاده کرد.

پژوهش ترکیبی مانند پژوهش کمی و کیفی مخالفان و مدافعانی دارد. به همین ترتیب، نقاط قوت و محدودیت‌هایی نیز برای آن مطرح است. فضای کنونی حاکم بر پژوهش ترکیبی در کشور گواه این است که این نوع پژوهش در حوزه‌های مختلف علوم انسانی از جمله تعلیم و تربیت مقبولیت و گسترش یافته است. با وجود این، گستردگی پذیرش و کاربرد را باید با چند مولفه دیگر همراه کرد، از جمله اینکه: ۱. باید جنبه‌های نظری پژوهش ترکیبی به ویژه اهداف و منطق آن را مورد توجه قرار داد؛ ۲. ضمن استفاده از دانش موجود درباره جنبه‌های کاربردی و طرح‌های پژوهش ترکیبی، گفتمان‌ها و نوع‌شناسی‌های متنوع در زمینه طرح‌ها و مراحل این نوع پژوهش را معرفی و ترویج کرد؛ ۳. در پژوهش‌های تربیتی، طرح‌های پیچیده و جدیدتر را به کار گرفت و ۴) رسالت تولید و گسترش مرزهای دانش در رشته‌های مختلف را تحت تاثیر غلبه روش‌های پژوهش کمی، کیفی و ترکیبی از یاد نبرد.

فهرست منابع

- امیری، مجتبی و همکاران (۱۳۹۳)، درآمدی بر روش تحقیق کیفی در ورزش، تهران: انتشارات دانشگاه تهران
- ایمان، محمدتقی (۱۳۹۰)، مبانی پارادایمی روش‌های کمی و کیفی در علوم انسانی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ایمان، محمدتقی (۱۳۹۴)، فلسفه روش تحقیق در علوم انسانی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ایمان، محمدتقی و اسلام آقاپور (۱۳۸۶). «تکنیک زاویه‌بندی در تحقیقات علوم انسانی». روش‌شناسی علوم انسانی، ش ۵۲، ص ۲۵-۴۳.
- بازرگان، عباس (۱۳۸۷ الف)، «روش تحقیق آمیخته: رویکردی برتر برای مطالعات مدیریت»، دانش مدیریت، ش ۸۱، ص ۱۹-۳۶.
- بازرگان، عباس (۱۳۸۷ ب)، مقدمه‌ای بر روش‌های تحقیق کیفی و آمیخته: رویکردهای متداول در علوم رفتاری. تهران: دیدار.
- بازرگان، عباس (۱۳۸۸)، «پژوهش کمی یا کیفی؟ گفتگو با دکتر عباس بازرگان». کتاب ماه (کلیات)، ش ۱۴۷، ص ۴-۱۱.
- بازرگان، عباس (۸۸-۱۳۸۷)، «روش‌های تحقیق آمیخته: رویکردی برتر برای کند و کاو در مسائل نظام آموزشی و حل آن‌ها». مدارس کارآمد، ش ۷، ص ۱۲-۱۷.
- باقری، خسرو؛ سجادیه، نرگس و طیه توسلی (۱۳۸۹)، رویکردها و روش‌های پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم.
- باقری، خسرو و زهره خسروی (۱۳۸۶). «پژوهش تربیتی: چیستی و روش‌شناسی»، نوآوری‌های آموزشی، ش ۲۱، ص ۴۹-۷۶.
- باکوئی، فاطمه؛ سلطانی، فرزانه و شیرین شهبازی صیقلده (۱۳۹۴)، طراحی و اجرای مطالعات ترکیبی، تهران: جامعه‌نگر.
- برایمن، آلن (۱۳۸۹)، کمیّت و کیفیت در تحقیقات اجتماعی، ترجمه هاشم آقا بیگ‌پوری، تهران: جامعه‌شناسان.
- بلیکی، نورمن (۱۳۸۷)، طراحی پژوهش‌های اجتماعی، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: نی.
- پاک‌سرشت، محمدجعفر (۱۳۸۴)، «پژوهش کیفی: ریشه‌ها و مبانی نظری»، نامه علوم انسانی، ش ۱۲، ص ۹-۴۰.

- تخشید، محمدرضا (۱۳۸۹)، «روش‌های تحقیق ترکیبی در علوم سیاسی»، سیاست، ش ۲، ص ۷۶-۵۹.
- تدلی، چارلز و عباس تشکری (۱۳۹۵)، مبانی پژوهش ترکیبی (تلفیق رویکردهای کمی و کیفی)، ترجمه عادل آذر و سعید جهانیان، تهران: جهاد دانشگاهی.
- تشکری، عباس و چارلز تدلی (۱۳۹۴)، راهنمای روش‌های آمیخته در پژوهش‌های علوم رفتاری و اجتماعی، ترجمه مرتضی اکبری و همکاران، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- جانسون، بارک و لری کریستنسن (۱۳۹۱)، روش پژوهش در علوم تربیتی (کمی، کیفی، آمیخته)، ترجمه علی اکبر خسروی بآبادی، کامبیز پوشنه و محرم آقازاده، تهران: آییژ.
- حسنی، محمدحسین (۱۳۸۹)، «درآمدی به روش‌شناسی تلفیقی در پژوهش‌های میان رشته‌ای علوم اجتماعی»، مطالعات میان رشته‌ای در علوم انسانی، ش ۴، ص ۱۳۷-۱۵۳.
- حریری، نجلا (۱۳۸۸)، «روش‌های ترکیبی پژوهش». کتاب ماه (کلیات)، ش ۱۴۷، ص ۶۶-۷۱.
- حریری، نجلا (۱۳۹۱)، «یادداشت سردبیر: پژوهش ترکیبی را چگونه ارزیابی کنیم؟»، نظام‌ها و خدمات اطلاعاتی، ش ۵، ص ۱-۲.
- حکیم‌زاده، فرزاد و جمال عبدالملکی (۱۳۹۰). پروپوزال‌نویسی در مطالعات کیفی و ترکیبی، تهران: جامعه‌شناسان.
- خلیلی‌شورینی، سیاوش (۱۳۹۱)، روش‌های پژوهش آمیخته (با تأکید بر بومی‌سازی)، تهران: یادواره کتاب.
- خوشگویان‌فرد، علی‌رضا (۱۳۸۹)، پژوهش آمیخته روش، تهران: مرکز تحقیقات صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.
- دانایی‌فرد، حسن (۱۳۸۶)، «هم‌سازی شیوه‌های کمی و کیفی در پژوهش‌های سازمانی: تاملی بر استراتژی پژوهش ترکیبی»، روش‌شناسی علوم انسانی، ش ۵۳، ص ۳۵-۶۳.
- دانایی‌فرد، حسن و زینب مظفری (۱۳۸۷)، «ارتقاء روایی و پایایی در مطالعات کیفی مدیریتی: تاملی بر استراتژی‌های ممیزی پژوهشی»، پژوهش‌های مدیریت، ش ۱، ص ۱۳۱-۱۶۲.
- دلاور، علی و شیرین کوشکی (۱۳۹۴)، روش تحقیق آمیخته، تهران: ویرایش.
- رحیمی، حمید؛ سیادت، سیدعلی و راضیه آقابابایی (۱۳۹۱)، «رویکرد ترکیبی در پژوهش‌های علوم انسانی: چالش‌ها و فرصت‌ها»، نامه آموزش عالی، ش ۱۸، ص ۱۱-۲۷.
- رضایی، سهراب؛ فیروزجایی، علی و هادی هاشمی رزینی (۱۳۹۲)، روش تحقیق پیشرفته کمی و کیفی، تهران: انتشارات دانشگاه فنی و حرفه‌ای.

رضوی، سید مصطفی؛ اکبری، مرتضی؛ جعفرزاده، مرتضی و محمدرضا زالی (۱۳۹۲)، بازکاوی روش تحقیق آمیخته، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

رهباندار، حمید و محمدحسین دیانی (۱۳۹۳)، راهنمای جامع پژوهش کمی، کیفی و ترکیبی، تهران: کتابخانه رایانه‌ای.

زاهد بابلان، عادل؛ معینی‌کیا، مهدی و حسن احمدی (۱۳۹۴)، «تحقیق آمیخته، حلقه مفقوده‌ای در تحصیلات تکمیلی: آسیب‌شناسی آن در حوزه علوم انسانی در دانشگاه محقق اردبیلی» (پژوهش آمیخته). روش‌شناسی علوم انسانی، ش ۸۳، ص ۱۴۹-۱۶۷.

سجادی، موسی و همکاران (۱۳۹۲)، «روش‌های پژوهش ترکیبی: گونه‌شناسی»، مطالعات ناتوانی، ش ۲، ص ۵۴-۶۶.

شارون، اندرو و الیزابت جی. هالکومب (۱۳۹۱)، طرح‌های تحقیق ترکیبی در پرستاری و علوم سلامت، ترجمه محمدعلی چراغی و همکاران، تهران: جامعه‌نگر.

شریفیان، فریدون (۱۳۹۳ الف)، «تحول مداوم طرح‌های پژوهش ترکیبی و معرفی طبقه‌بندی‌های جدید»، همایش ملی جایگاه پژوهش تربیتی در نظام آموزشی ایران: چالش‌ها و فرصت‌ها، ملایر: دانشگاه ملایر.

شریفیان، فریدون (۱۳۹۳ ب)، «بررسی روند پدیدآیی پژوهش برنامه‌درسی و طبقه‌بندی سنت‌ها و صاحب‌نظران فعال در آن»، رویکردهای نوین آموزشی، ش ۱۹، ص ۱-۳۶.

شریفیان، فریدون (۱۳۸۷ الف)، «چیستی، خاستگاه‌ها و مبانی نظری پژوهش ترکیبی»، پژوهش‌های تربیتی و روانشناسی، ش ۹، ص ۸۱-۱۰۸.

شریفیان، فریدون (۱۳۸۷ ب)، «نوع‌شناسی و فرایند طراحی و اجرای پژوهش ترکیبی»، روش‌شناسی علوم انسانی، ش ۵۷، ص ۷۵-۱۰۳.

شعبانی‌ورکی، بختیار (۱۳۸۶)، «رنالیسم استعلایی و ثنویت کاذب در پژوهش تربیتی»، نوآوری‌های آموزشی، ش ۲۰، ص ۶۵-۸۶.

شعبانی‌ورکی، بختیار (۱۳۸۵)، منطق پژوهش در علوم تربیتی و اجتماعی: جهت‌گیری نوین، مشهد: به‌نشر (آستان قدس رضوی).

شعبانی‌ورکی، بختیار و صدیقه کاظمی (۱۳۸۹)، «پژوهش کیفی: روش یا بُوش»، راهبرد، ش ۵۴، ص ۳۳-۵۸.

شعبانی‌ورکی، بختیار و همکاران (۱۳۹۰)، «طبقه‌بندی مغالطه‌های اسکات و پژوهش‌های تربیتی در ایران: ارزیابی روش‌شناختی پژوهش‌های منتشرشده در نشریات معتبر علوم تربیتی و

روان‌شناسی ایران در سال‌های ۱۳۸۱-۱۳۸۵»، پژوهشنامه مبانی تعلیم و تربیت، ش ۱، ص ۴۹-۷۴.

شکاری، عباس و محمد حسین‌پور (۱۳۹۰)، «تقابل رویکردهای معرفت‌شناسی کمی و کیفی در علوم انسانی و طبیعی: با تاکید بر رویکرد معرفت‌شناسی تلفیقی»، پژوهش، ش ۱، ص ۵۹-۷۴.

صدوقی، مجید (۱۳۸۶)، پژوهش کیفی در روانشناسی و علوم رفتاری، تهران: هستی‌نما.
صفری شالی، رضا (۱۳۹۴)، اصول نگارش طرح تحقیق: پروپوزال‌نویسی با روش‌های کمی، کیفی و ترکیبی، تهران: راهبرد پیمایش.

عابد دوست، حسین و علی اصغر شیرازی (۱۳۹۳)، «مقایسه و نقد دو کتاب روش‌های پژوهش آمیخته و روش‌های پژوهش ترکیبی و کاربرد آنها در تحقیقات هنر»، کتاب ماه (هنر)، ش ۱۸۹، ص ۵۸-۶۳.

عابدی، حیدرعلی و همکاران (۱۳۹۱)، فرایند نقد تحقیقات کمی-کیفی و اعتبارسنجی تحقیقات ترکیبی، تهران: جامعه‌نگر.

عاملی، سعیدرضا (۱۳۹۲)، روش‌های تحقیق در مطالعات فرهنگی و رسانه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

عربصالحی، مهدی؛ حمیدیان، نرگس و علیرضا رهروی دستجردی (۱۳۹۴)، «روش‌های ترکیبی در پژوهش‌های حسابداری»، سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های کاربردی در مدیریت و حسابداری، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

عریضی سامانی، حمیدرضا (۱۳۸۶)، «سه فرض ضمنی زیربنایی در نفی روش‌های کمی و نقد آن». روش‌شناسی علوم انسانی، ش ۵۲، ص ۴۵-۶۵.

علم‌الهدی، جمیله (۱۳۸۶)، «درآمدی به مبانی اسلامی روش تحقیق»، نوآوری‌های آموزشی، ش ۲۱، ص ۱۷۳-۲۰۲.

علی‌احمدی، علی‌رضا و وحید نهایی (۱۳۸۶)، توصیفی جامع از روش‌های تحقیق، تهران: تولید دانش.

کرسول، جان (۱۳۹۵)، درآمدی بر پژوهش روش‌های آمیخته، ترجمه مرتضی اکبری و راضیه اکبری، تهران: جامعه‌شناسان.

کرسول، جان (۱۳۹۱)، طرح پژوهش (رویکردهای کمی، کیفی و شیوه ترکیبی)، ترجمه حسن دانایی‌فرد و علی صالحی، تهران: مهربان‌نشر.

- کرسول، جان (۱۳۹۳)، طرح پژوهش: رویکردهای کیفی، کمی و ترکیبی، ترجمه علی‌رضا کیامنش و مریم دانای طوسی، تهران: جهاد دانشگاهی دانشگاه علامه طباطبایی.
- کرسول، جان (۱۳۹۱)، روش‌های تحقیق کمی، کیفی و آمیخته، ترجمه یاسان اله پور اشرف، زینب طولابی و زیبا نوری، ایلام: انتشارات دانشگاه ایلام.
- کرسول، جان (۱۳۹۱)، طرح تحقیق در علوم انسانی و اجتماعی، ترجمه و تلخیص اسماعیل سعدی‌پور، تهران: دوران.
- کرسول، جان و پلانوکلازک، ویکی (۱۳۹۲)، روش‌های پژوهش ترکیبی، ترجمه علی‌رضا کیامنش و جاوید سرایی، تهران: آبیژ.
- کرسول، جان و پلانوکلازک، ویکی (۱۳۸۹)، روش‌های تحقیق تلفیقی، ترجمه عباس زارعی و محسن نیازی، تهران: سخنوران.
- کلباسی، افسانه و احمدرضا نصر (۱۳۹۰)، «کاربرد طرح‌های ترکیبی در پژوهش‌های علوم اجتماعی و انسانی»، روش‌شناسی علوم انسانی، ش ۶۷، ص ۷۹-۹۶.
- کیامنش، علی‌رضا (۱۳۷۲)، «پژوهش کیفی یا فرایند مستمر افزایش دانش تخصصی»، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت، ش ۱ و ۲، ص ۱۳-۳۱.
- کیامنش، علی‌رضا (۱۳۸۴)، رویکرد ترکیبی در ارزشیابی برنامه، در جمعی از مولفان، علوم تربیتی، تهران: سمت.
- گال، مردیت، بورگ، والتر و جویس گال (۱۳۸۲)، روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روانشناسی، ترجمه احمدرضا نصر و همکاران، تهران: سمت و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- لطف‌آبادی، حسین (۱۳۹۳)، روش‌شناسی پژوهش در روانشناسی و علوم تربیتی: نوآوری در ترکیب رویکردهای پژوهشی کمی و کیفی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- لطف‌آبادی، حسین (۱۳۸۵)، «خرد مینوی در روش‌شناسی علمی پژوهش‌های روان‌شناسی و علوم تربیتی در ایران»، حوزه و دانشگاه، ش ۴۹، ص ۴۵-۸۲.
- لطف‌آبادی، حسین؛ نوروزی، وحیده و نرگس حسینی (۱۳۸۶)، «بررسی آموزش روش‌شناسی پژوهش در روان‌شناسی و علوم تربیتی در ایران»، نوآوری‌های آموزشی، ش ۲۱، ص ۱۰۹-۱۴۰.
- لیچ، نانی و آنتونی اوگبوزی (۱۳۸۷)، «گونه‌شناسی طرح‌های پژوهش به روش ترکیبی»، ترجمه زینب مظفری، مدیریت فردا، ش ۱۹، ص ۸۷-۹۶.

- مبینی دهکردی، علی (۱۳۹۰)، «معرفی طرح‌ها و مدل‌ها در روش تحقیق آمیخته»، راهبرد، ش ۶۰، ص ۲۱۷-۲۳۴.
- محمدپور، احمد (۱۳۹۰)، فرا روش: بنیان‌های فلسفی و عملی روش تحقیق ترکیبی در علوم اجتماعی و رفتاری، تهران: جامعه‌شناسان.
- محمدپور، احمد (۱۳۸۹)، «طرح‌های تحقیق با روش‌های ترکیبی: اصول پارادایمی و روش‌های فنی»، مطالعات اجتماعی ایران، ش ۱۰، ص ۱۰۶-۱۴۱.
- محمدپور، احمد؛ صادقی، رسول و مهدی رضایی (۱۳۸۹)، «روش‌های تحقیق ترکیبی به عنوان سومین جنبش روش‌شناختی: مبانی نظری و اصول علمی»، جامعه‌شناسی کاربردی، ش ۲، ص ۷۷-۱۰۰.
- مدنی بروجنی، سید احمد و احمد رضا نصر (۱۳۸۸)، «سه‌سوسازی: راهبردی برای نوآوری در پژوهش‌های آموزشی»، نوآوری‌های آموزشی، ش ۳۰، ص ۵۳-۷۴.
- منصوریان، یزدان (۱۳۹۳)، روش تحقیق در علم اطلاعات و دانش‌شناسی، تهران: سمت.
- منصوریان، یزدان (۱۳۹۰)، «مبانی روش‌های پژوهش آمیخته: ترکیب رویکردهای کمی و کیفی در علوم اجتماعی و رفتاری» (نقد و بررسی کتاب)، کتاب ماه (کلیات)، ش ۴، ص ۶۶-۶۹.
- مهدیان، مصطفی؛ نصر، احمد رضا؛ بیدرام، حمید و حمیدرضا مشهدی (۱۳۹۳)، «ارزیابی و اعتبارسنجی در روش تحقیق ترکیبی»، نخستین همایش ملی علوم تربیتی و روان‌شناسی، مروتشت: شرکت اندیشه سازان مبتکر جوان.
- نجفی اصل، زهره (۱۳۹۳)، «بهره‌گیری از روش تحقیق آمیخته در پروژه‌های توسعه روستایی»، توسعه روستایی، ش ۱، ص ۱۴۷-۱۶۶.
- نصر، احمد رضا و فریدون شریفیان (۱۳۸۶)، «رویکردهای کمی، کیفی و ترکیبی در پژوهش‌های تربیتی»، روش‌شناسی علوم انسانی، ش ۵۲، ص ۷-۲۴.
- نوری، نجیب‌اله (۱۳۸۹)، «به کارگیری روش تلفیقی در مطالعات علوم انسانی»، پژوهش، ش ۲، ص ۱۰۱-۱۲۴.
- هسه‌بایر، شارلن نگی (۱۳۹۵)، روش‌های تحقیق ترکیبی: تلفیق نظریه و عمل، ترجمه وجه‌ا... قربانی‌زاده و همکاران، تهران: بازتاب.
- یاوری بافقی، امیرحسین و محمد پوراسدی (۱۳۹۰)، «رویکرد آمیخته‌پژوهی در امنیت‌پژوهی: چپستی و چرایی»، مطالعات مدیریت انتظامی، ش ۴، ص ۶۴۵-۶۶۵.

- Bryman, A., (2006), "Integrating quantitative and qualitative research: How is it done?", *Qualitative Research*, Vol.6, 97-113.
- Bryman, A., Becker, S., & Sempik, J., (2008), "Quality criteria for quantitative, qualitative and mixed methods research: A view from social policy", *International Journal of Social Research Methodology*, 11 (4), 261-276.
- Collins, K. A., Onwuegbuzie, A., & Sutton, I. (2006), "A model incorporating the rational and purpose for conducting mixed methods research in special education and beyond", *Learning Disabilities: A Contemporary Journal*, 4 (1), 67-100.
- Collins, K., Onwuegbuzie, A., & Jiao, Q., (2007), "A mixed methods investigation of mixed methods sampling designs in social and health science research", *Journal of Mixed Methods Research*, 1 (3), 267-294.
- Collins, K., Onwuegbuzie, A., & Jiao, Q., (2006), "Prevalence of mixed methods sampling designs in social science research", *Evaluation and Research in Education*, 19 (2), 83-101.
- Creswell, J. & Plano Clark, V., (2007), *Designing and conducting mixed methods research*, London: Sage.
- Creswell, J., Goodchid, L., & Turner, P., (1996), Integrated qualitative and quantitative research: Epistemology, history and designs. In: J. Smart (Ed.). *Higher education: Handbook of theory and research*, XI, New York: Agathon Press.
- Dellinger, A. B. & Leech, N., (2007), "Toward a unified validation framework in mixed methods research", *Journal of Mixed Methods Research*, 1 (4), 309-332.
- Giddings, L. S., & Grant, B. M., (2009), From rigor to trustworthiness: Validating mixed methods. In: S. Andrew & E. J. Halcomb (Eds.), *Mixed methods research for nursing and the health sciences*, Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Greene, J. C., Caracelli, V. J., & Graham, W. F., (1989), "Toward a conceptual framework for mixed-method evaluation designs",

- Educational Evaluation and Policy Analysis*, 11 (3), 255-274.
- Kemper, E., Stringfield, S., & Teddlie, C., (2003), Mixed methods sampling strategies in social science research. In: A. Tashakkori & C. Teddlie (Eds.), *Handbook of mixed methods in social and behavioral research*, Thousand Oaks: Sage.
- Leech, N. L., Dellinger, A. B., Brannagan, K. B., & Tanaka, H., (2010), "Evaluating mixed research studies: A mixed methods approach", *Journal of Mixed Methods Research*, 4 (1), 17-31.
- Nastazi, B., et.al. (2007), "Mixed methods in intervention research: Theory to adaptation", *Journal of Mixed Methods Research*, 1 (12), 164-182.
- Onwuegbuzie, A., & Collins, K., (2007), "A typology of mixed methods sampling designs in social science research", *The Qualitative Report*, 12 (2), 281-316.
- Onwuegbuzie, A. J., Johnson, R. B., & Collins, K. M. T., (2011), "Assessing legitimization in mixed research: A new framework", *Quality & Quantity*, 45, 1253-1271.
- Onwuegbuzie, A. J. & Johnson. R. B. (2006), "The validity issues in mixed research", *Research in the Schools*, 13 (1), 48-63.
- Petter, S. C. & Gallivan, M. J. (2004), "Toward a framework for classifying and guiding mixed method research in information systems", *Proceeding of the 37th Hawaii International Conferences on System Sciences*.
- Pluye, P., Gagnon, M., Griffiths, F., & Johnson-Lafleur, J., (2009), "A scoring system for appraising mixed methods research and concomitantly appraising qualitative, quantitative and mixed methods primary studies in mixed studies reviews." *International Journal of Nursing Studies*, 46, 529-546.
- Teddlie, C., & Yu, F., (2007), "Mixed methods sampling: A typology with examples", *Journal of Mixed Methods Research*, 1 (1), 77-100.